

Цінними також є спостереження дослідника про характер й особливості боротьби владими́ро-суздальських князів за київську ідеологічну спадщину. Розпочавшись у церковно-релігійній (екклізіастичній) сфері, це суперництво мало далекосяжні наслідки, що відбилися на шляхах подальшого політичного та культурно-історичного розвитку України і Росії й визначали їх відмінності.

В другій частині книги автор простежує вплив Ренесансу, Реформації і Контрреформації на українську культуру. В статтях цього тематичного блоку відтворюються інтелектуальна атмосфера тієї епохи та світогляд української політичної і церковної еліти, зокрема Петра Могили. Книжка завершується роздумами автора про поєднання візантійських і західних впливів з київською культурною спадщиною, наслідком якого було створення своєрідної української культурної ідентичності. Проблеми формування останньої до 1700 р. присвячена заключна стаття рецензованого видання. У ній простежуються складні процеси перетворення Русі в Україну на рівні новітніх здобутків сучасної етносоціології. Перекоаний, що ця стаття ("The Rise of National identity to 1700") вже найближчим часом знайде свого видавця і буде оприлюднена українською мовою. Втім, з огляду на велику інтелектуальну привабливість рецензованої праці її варто було б перевидати в Україні. На мою думку, вона повинна стати надбанням не лише вузького кола української інтелектуальної еліти, але й цінним джерелом для всіх, хто цікавиться питаннями культурного розвитку східноєвропейського світу.

В. М. РИЧКА (Київ)

О. І. Гуржій

**УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII—XVIII ст.:
КОРДОНИ, НАСЕЛЕННЯ, ПРАВО**

К., 1996. — 222 с.

Чергова книжка О. Гуржія повертає нас до подій трьохсотлітньої давнини, коли на терені України була створена власна національна держава. Автор, продовжуючи традиції своїх попередників, представників державницького напрямку у вітчизняній історичній науці — В. Липинського, О. Терлецького, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, С. Томашівського, М. Слабченка, В. Герасимчука, Л. Окиншевича, О. Оглоблина, А. Яковліва, М. Кордуби та ін., — робить спробу вперше дослідити проблему становлення та шляхів розвитку території Української держави, визначити її межі в другій пол. XVII—XVIII ст. Разом з тим ці процеси висвітлюються крізь призму демографічних змін та міграційних рухів тогочасного автохтонного населення, його правової культури. Здавалося б, що така багатоаспектність дослідження лише розпорозить сили автора монографії, однак, на нашу думку, йому вдалося уникнути цього недоліку і винести на суд не лише наукової громадськості, а й широкого кола читачів цікаву і, головне, „рунтовну працю з історії України козацької доби.

Структура рецензованої монографії відзначається логічністю викладу. У ній містяться передне слово, вісім розділів, висновки, додатки, іменний та географічний покажчики. Авторською знахідкою є розміщення у книзі картографічного матеріалу, який вдало доповнює

висновки про розвиток української території і її кордонів протягом досліджуваного часу.

У передньому слові обґрунтовано вибір теми монографії, її наукову актуальність. Значна увага приділена висвітленню історіографії питання, де проаналізовано здобутки головним чином української історичної науки (на жаль, автор чомусь не звертається до праць польських чи російських істориків), визначено коло питань, що залишилися поза увагою науковців. Джерельну основу книги становить значна кількість архівного матеріалу, більшість якого вперше вводиться до наукового обігу, а також різноплановий, опублікований у різний час археографічний матеріал. Власне, повнота джерельної бази й дала можливість автору належним чином довести цікаві міркування й теоретичні положення.

Перший розділ монографії присвячено темі формування державної території України за часів гетьмана Б. Хмельницького. На підставі вивчення різних джерел, а також спеціальних студій тут показано характер територіальних змін, починаючи з початку становлення національної держави у 1648 р. і до смерті Б. Хмельницького у 1657 р. Аргументовано полемізуючи з попередниками (зокрема, з М. Василенком), О. Гуржій дійшов висновку, що вже на 1648—1649 рр. припадає становлення автономної області українців, яка через декілька років стала територіальним ядром майбутньої козацької держави. Звертаючись до висвітлення подій Визвольної війни, автор відзначає, як відсутність значних природних кордонів і постійна загроза військового втручання сусідніх країн ускладнювали утвердження молодої Української держави. У розділі скрупульозно досліджено й географічно визначено охоплення державними інституціями Війська Запорозького етнічноукраїнських земель, більшість з яких до того входили до складу Речі Посполитої.

У наступному розділі монографії автор переконливо доводить, що після гетьманування Б. Хмельницького держава не зникла (як про те твердять шовіністично налаштовані до України історики), а продовжувала існувати з своїми головними атрибутами — територією і кордонами. Простежується еволюція поглядів на державні межі України таких гетьманів, як І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, Д. Многогрішний, П. Дорошенко. На нашу думку, слід було б детальніше охарактеризувати прагнення гетьмана Д. Дорошенка об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну, а також зупинитися на питанні розвитку державної території за правління П. Тетері (1663—1665 рр.) та І. Самойловича (1672—1687 рр.). Згідно з твердженнями автора, які спираються на автентичні документи, на середину 80-х років XVII ст. відбулося правове оформлення кордону між трьома державами: Україною, Річчю Посполитою та Росією. Очевидно, що тут слід було чіткіше визначити характер політичних взаємин між Україною — Гетьманщиною та Московською державою. У зв'язку з цим переконливішої аргументації потребують твердження автора про те, що після 1686 р. дві частини України — Лівобережна і Правобережна — мали риси практично автономних держав у складі різних великих утворень (с. 52).

Завершує першу частину монографії розділ “Державні кордони України та їх ліквідація в кінці XVII—XVIII ст.” Він охоплює період від початку гетьманування І. Мазепи і до скасування державних інституцій Гетьманщини наприкінці XVIII ст. Автор переконливо доводить, що протягом свого правління І. Мазепа не полишав надії знову возз'єднати під власною булавою Правобережжя й Лівобережжя, а в тогочасних документах він титулувався як “гетьман Війська Запорозького обох сторін Дніпра” (с. 61). Науковою знахідкою є вперше наведені в історичній літературі документи про функціонування у XVIII ст. державного та митного кордону між Гетьманщиною, Великим князівством Литовським

(с. 68) і Росією (с. 76—77). Зокрема, автор наводить цитати з указів російської цариці та розпоряджень намісницьких управлінь за 1782 р., де наголошувалося про необхідність остаточного скасування “малоросійських” митниць і “застав” на білоруських кордонах, а також на межі з Псковською і Смоленською губерніями. Тут також розкривається негативне ставлення московських урядів до України, яке полягало у перманентному процесі обмеження її державності.

В окремих розділах монографії висвітлюється тогочасна демографічна ситуація в Україні і розкриваються особливості формування етнічного складу її населення. Показано роль етносу у створенні власної держави, причому принципово зазначається, що кордони останньої не співпадали з масовим розселенням корінних жителів. Тут також визначені основні напрямки міграцій українського та інших народів, наведені дані про чисельність і етнічний склад населення Української держави другої пол. XVII—XVIII ст. Обстоюється думка про те, що в заселенні т. зв. південних регіонів Російської імперії українці відіграли провідну роль. Заслугою автора є висновок про безпідставність тверджень деяких польських істориків про культуртрегерську роль магнатів і шляхти в процесі заселення вільних земель Правобережної України.

Однією з найважливіших ознак, які характеризують суть будь-якої держави, завжди було право. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. помітно змінила не лише форми місцевої судової практики, а й сам соціальний зміст права та зумовила його нові форми, відзначає О. Гуржій. Вперше в історичній науці він ставить питання про суспільну значущість та етнічну цінність права в житті українців. Серйозну наукову вартість рецензованої роботи становить з'ясування особливостей поряд з “писаним” і звичаєвого права, що діяло в Україні протягом багатьох століть. Події Визвольної війни і створення козацької держави зумовили значне поширення звичаєвих правових норм на території всіх регіонів України, де було ліквідовано владу польських урядовців. Разом з тим у XVIII ст. відбувався процес поступового звуження рамок діяльності звичаєвого права в зв'язку з витісненням його писаними законами. Протягом першої пол. XVIII ст. була створена визначна пам'ятка тогочасної української правової думки “Права, по котрым судится малоросийский народ”. Автор підтверджує, що в “Правах...” (цей кодифікаційний збірник так і не був введений у практику) найбільш виразно визначилися ті норми, до юридичного узаконення яких так наполегливо прагнула козацька старшина у боротьбі з великодержавними намірами російського уряду.

У “Висновках” конретизуються наукові відкриття й узагальнення досліджуваного матеріалу, які підтверджують провідну тезу автора про існування Української держави у другій пол. XVII—XVIII ст.

Відаючи належне вченому за глибоке і важливе висвітлення поставлених ним проблем, варто разом з тим висловити деякі зауваження і побажання конструктивного характеру.

Вважаємо, що автору було б доцільно чіткіше визначитися в оцінці Переяславсько-Московського договору 1654 р. та передбаченого ним розвитку політичних відносин між Україною та Росією. Так, на с. 160 говориться про “об'єднання України й Росії в єдине державне утворення” (підкр. авт.), що відбулося у 1654 р., отже, як тоді могла існувати Українська козацька держава протягом другої пол. XVII—XVIII ст.?

На нашу думку, варто було б дещо розширити виклад матеріалу в четвертому розділі, де йдеться про демографічну ситуацію в країні у другій пол. XVII ст. (с. 82—91), навести більше узагальнюючих даних про чисельність населення у державі в цілому та за окремими регіонами.

Досить точно подаючи розстановку політичних сил в Україні у 50-х рр. XVII ст., О. Гуржій разом з тим допускав окремі неточності принципного характеру. Так, на с. 38 відзначається, що у 1659 р. козацькі

полки на чолі з полковниками І. Богуном, І. Сірком та самопроголошеним гетьманом І. Безпалим, підтримувані російським воеводою Г. Ромодановським, розгромили гетьманські війська І. Виговського. Очевидно, що такої поразки І. Виговський не зазнавав.

Не зрозуміло, чому автор одну з назв сусідньої держави (яка, до речі, зустрічається у тогочасних документах) в деяких випадках бере в лапки, а в інших — ні. Наприклад, на с. 19 читаємо: “Східний кордон, який розмежовував Україну і “Московію” (?!), було більш-менш встановлено”, на с. 73 зустрічаємо такий текст: “Прозорий кордон між Україною й Московією”.

Очевидно, слід було упорядкувати датування різних подій, що наводяться в книзі. В одних випадках вони подаються за старим та новим (у дужках) стилями. В інших — лише за одним з них. Можливо, потрібно було б більшу увагу звернути на цитування окремих документів XVII—XVIII ст., які наводяться то мовою оригіналу, то перекладаються сучасною українською мовою (див. цитування на с. 23 та 27).

Незважаючи на всі зазначені недоліки й недоробки, рецензована праця є завершеним оригінальним науковим дослідженням з історії України нового часу. Автор заповнює ту лауну, яка в силу різних причин не досліджувалася протягом багатьох десятиліть. Адже ще у 20-х рр. нашого століття відомий історик О. Терлецький відзначав, що “історія Української держави козацької доби дуже мало досліджена, особливо устрій цієї держави”. Вважаємо, що О. Гуржій своєю книгою зробив вагомий вклад у сучасну історичну науку.

В. І. НАУЛКО (Київ), Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

Коллективна монографія. Відп. редактор В. Г. Сарбей.

К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. — 189 с.

На межі XVIII—XIX ст. в Україні розпочався новий національний рух, який поступово наростав, збагачувався й викристалізовувався ідейно, набував сталіших організаційних форм, ставав масовішим і, зрештою, завершився Українською національно-демократичною революцією 1917—1918 рр. Цей визвольний рух називаємо новим, оскільки в тогочасних історичних умовах він набував іншої якості, запліднювався оригінальними суспільно-політичними демократичними ідеями, які тоді ширилися, передусім у західноєвропейських країнах (хоч, зрозуміло, на ньому помітно позначилися історичні традиції національно-визвольної боротьби українського народу попередніх віків).

З історії українського національного руху XIX — початку XX ст. підготовлено й видано чимало публікацій джерел та праць різного характеру. Це — спогади, щоденники, епістолярна спадщина, автобіографії, документальні матеріали, монографії, статті, повідомлення та ін. Особливо активно й плідно досліджувалася вказана проблема в перші два десятиліття та в 60-ті роки XX ст. Ще більше поживалися конструктивні наукові пошуки в цій ділянці історичного пізнання після здобуття Україною незалежності. Однак у публікаціях джерел і наукових працях переважно йшлося про окремі періоди, сюжети, явища, організації й діячів українського національного руху. Спроб подати узагальнюю-